

Verander

de

spel-

regels

Een expeditie
naar planet B

waag futurelab

Inhoudsopgave

Essay: Toekomstmaken is een spel	2
Monopoly, maar dan anders	7
De Stoelendans, maar dan anders	11
Better Future Now-diners	17
Interviewserie: Spelbrekers	20
Spelbreker Hanane Abaydi: ‘We moeten activisme serieuzer nemen’	22
Spelbrekers Sandra Sijbrandij en Harmen Zijp: Open kennis voor- en door de stad	28
Spelbreker Afaina de Jong: Misplaatste vanzelfsprekendheid in de architectuur	36
Verslag: Kunstenaars die het systeem veranderen	40
Waag Futurelab en ‘serious gaming’	48
Colofon	50
Bijlage	51
Instructable 1: Monopoly, maar dan anders	53
Instructable 2: De Stoelendans, maar dan anders	61
Instructable 3: Better Future Now-diner	67

Essay:
**Toekomstmaken is
een spel**

Met elke dag die voorbijgaat, lijken de crisissen waar we voorstaan te verergeren: het milieu gaat achteruit, de inkomensgelijkheid groeit, surveillancetechnologie wordt geavanceerder en democratie en mensenrechten worden verder uitgehold. Wanneer we ons mogelijke toekomsten voorstellen, kunnen we niet anders dan concluderen dat ze angstaanjagend zijn. We staan voor de uitdaging om de gespannen relaties tussen mensen, technologie en de natuur om te vormen naar een duurzamere balans. De relaties met elkaar en met de wereld moeten opnieuw vorm krijgen en we moeten ons doel als samenleving op nieuwe manieren tot uiting brengen. In het licht van deze enorme uitdaging ligt er een belofte in ons instinctief vermogen om speels te zijn. Welk spel spelen we, en waarom?

Speelsheid is een superkracht, een hack - een middel dat wij mensen hebben om te repeteren voor de toekomst door regels en aannames in het heden te verstoren. We spelen wanneer we een mop vertellen, een lied schrijven of satire bedrijven. Soms spelen we op een gestructureerde manier door middel van games. Spellens stellen ons in staat om de grenzen tussen werkelijkheid en fictie te vervagen door grenzen, rollen, doelen en autoriteiten opnieuw te definiëren. In de beroemde 'Homo Ludens' van Johan Huizinga stelt hij dat spelers in een 'magische cirkel' terechtkomen, waarin de regels van het spel een nieuwe realiteit creëren. Door grenzen te stellen, beperken we het speelveld en splitsen we complexe, onderling verbonden en lastige problemen op in losse stukken waarop we constructief kunnen voortbouwen.

Spelletjes spelen brengt mensen samen. Componenten als plezier, creativiteit en innovatie zijn belangrijk voor ons vermogen te leren en contact te maken met anderen. Het is niet alleen maar leuk om te coördineren, elkaar te helpen en samen te werken als team - het zijn noodzakelijke vaardigheden waarmee we de uitdagingen van de toekomst aan kunnen gaan.

Spellens zijn echter niet altijd alleen maar '*fun and games*'. Ze kunnen hard zijn doordat er winnaars en verliezers worden aangewezen. Ze kunnen oneerlijk zijn doordat oordelen, beloningen, straffen en vergelijkbare hiërarchieën worden toegewezen aan de spelers.

Gamification is soms verholde surveillance, bijvoorbeeld doordat de bewegingen en interacties van spelers worden gevolgd, of wanneer spelers gedwongen worden privégegevens te delen. Speltheorie kan verkeerd geïnterpreteerd worden als een pleidooi om de realiteit te benaderen als een *zero sum game*. De echokamers van game-gemeenschappen kunnen een toxische cultuur, vrouwenhaat en overschatting van winnaars voortbrengen. Spellen kunnen mensen in de val lokken of verslaafd maken. Mensen spelen vals. En natuurlijk wordt er met sommige spellen geknoeid.

We zien deze problemen niet alleen bij de spellen die we voor de lol spelen, maar ook bij de spellen die onze belangrijkste interacties met elkaar en de planeet bepalen. Denk bijvoorbeeld aan het spel dat je 'regeren' kunt noemen, waarbij mensen strijden om een rol binnen constellaties van macht. Of denk aan de economie, waarin we regels hebben bedacht om geld te verdienen met geld, door middel van aandelen, investeringen en rente. De problemen die door deze spelletjes worden veroorzaakt, blijven niet beperkt tot het veilige vacuüm van een speelveld. Ze hebben invloed op elk deel van onze planeet en daarbuiten.

De vraag is: wie bepaalt de regels van de spellen die we spelen? Voor het bouwen van een betere toekomst is collectieve inspanning nodig, die verder gaat dan het individu of een gesloten groep. Waag Futurelab staat voor positieve systeemverandering met behulp van een wereldwijd netwerk van vrije denkers, creatieve geesten en empathische mensen. We faciliteren daarom samenwerking in onze omgeving en we stellen ons werk beschikbaar voor anderen - ongeacht afstand - om hen te inspireren en te helpen gezamenlijk aan een betere toekomst te werken in hun eigen gemeenschap.

We gebruiken games om systemen en alternatieven te onderzoeken - om de regels van 'het spel' te herdefiniëren, dat zelf een systeem is dat ons allemaal omvat. Waag Futurelab faciliteert co-creatie en publiek onderzoek met mensen van alle rangen en standen door open, eerlijke en inclusieve omgevingen te creëren, waarin gemeenschappen samenwerken rond onderwerpen van gedeelde interesse en zorg. *Gameplay* en speelsheid zijn belangrijke onderdelen van onze onderzoeksmethodologie. Ze leiden tot de veiligheid en vrijheid om te knutselen, te experimenteren en te *fine-tunen*. Door interactie aan te gaan met processen en regels die we als vanzelfsprekend beschouwen, komen we tot dieper begrip van onze onderzoeksvraag

en de aspecten van ons dagelijks leven. Pas als we de regels van het systeem en hun implicaties begrijpen, kunnen we ze veranderen. De resultaten van ons onderzoek helpen ons de voorwaarden te identificeren die leiden tot een gewenste toekomst, en deze voorwaarden in de praktijk te brengen.

Onderdeel van het publieksprogramma van Waag Futurelab is het spelen van inclusieve spellen en reflectie op de ethiek hiervan. We komen tot gedeelde publieke waarden door binnen het speelveld de macht te verschuiven en nieuwe regels te creëren. Zo ontstaan nieuwe uitkomsten. We gebruiken spellen die een open uitkomst hebben en dus niet gaan over winnen of verliezen. Door vastgestelde uitkomsten te vermijden, stimuleren we creativiteit, expressie en de ontdekking van nieuwe mogelijkheden en ideeën. Speelsheid wordt ingezet als een ontwerpprincipe.

In dit boek vind je de hoogtepunten van onze expeditie naar de toekomst door middel van *gameplay*. Ontdek een nieuwe vorm van de stoelendans die je aan het denken zet over schaarste, lees de interviews met spelbrekers die de status quo uitdagen, of organiseer je eigen diners, bordspellen en andere collectieve ervaringen. Op speelse wijze gezamenlijk bouwen aan de toekomst: dat doe je door middel van de instructables, die je ook kunt aanpassen of op je eigen manier kunt gebruiken. We hopen dat jij, de lezer, geïnspireerd én geholpen wordt om zelf aan de toekomst te bouwen in je eigen omgeving en met je eigen gemeenschap.

Natuurlijk is het echte leven niet zomaar een spelletje. Maar spellen kunnen ons wel leren hoe we de echte wereld kunnen veranderen. Ze bieden praktische lessen over het gebruik van onze fantasie, over samenwerking en over het overtreden van de regels. Daarnaast is het heel plezierig om samen met anderen een gedeeld, gezamenlijk doel te hebben. Hoe groot de uitdagingen ook zijn, laten we proberen samen vreugde te vinden in het bouwen aan een betere toekomst.

Max Kortlander
Onderzoeker Waag Futurelab

Amsterdam, juni 2023

Monopoly, maar dan anders

Speel het spelletje mee – of juist niet. Want wie heeft de regels eigenlijk bedacht? Tijdens haar onderzoek naar het systeem waarin we leven, en de overtuigingen die we daarvoor accepteren, kwam Waag Futurelab erachter dat Monopoly oorspronkelijk bedoeld is als kritiek op het kapitalisme.

In actie

Samen met studenten van de HvA bedachten we een nieuwe versie voor Monopoly, waarbij je naast kapitalist ook bijvoorbeeld idealist kunt zijn. Tijdens een openbare spelletjesmiddag bij FLOOR – HvA probeerden we het spel uit.

Zelf doen?

Je kunt Monopoly, maar dan anders, heel gemakkelijk zelf organiseren en spelen. Bekijk Instructable 1 in de bijlage!

De Stoelendans, maar dan anders

De stoelendans kennen we allemaal. Als kind al leer je dat er tijdens het spel te weinig plek is voor iedereen. Dat zorgt voor competitiedrang, stress en gevoel van overwinning als je een plekje bemachtigt. Maar wat als je de regels van het spel omdraait?

De stoelendans als metafoor voor de economie: er is genoeg voor iedereen, maar toch creëren we schaarste en tekorten bij de een en overvloed bij de ander. Dat moet toch anders kunnen? Tijdens de stoelendans van Waag en Arne Hendriks verkennen we hoe we omgaan met geld, waarde, schaarste en overvloed. Samen onderzoeken we onze eigen reacties op gecreëerde schaarste, overvloed en de enorme drive om te willen 'winnen' ten koste van anderen.

In actie

'If I can't dance, I don't want to be part of your revolution!' zei Emma Goldman, feminist, activist, en zelfverklaarde herrieschopper al in 1934. Serieuze actie heeft dans, muziek en een luide stem nodig. Tijdens het dansen denk je mee over hoe we iedereen een stoel kunnen bieden. Er is genoeg plek voor iedereen op de wereld, maar hoe verdelen we het? Waar kun je zelf plaats maken? Tijdens deze performance ga je in gesprek over economische groei, waarde, solidariteit, circulariteit en de herinrichting van het economisch systeem.

De Stoelendans, maar dan anders maakte onderdeel uit van Surfana Festival 2022, Better Future Now Festival en Dutch Design Week 2022.

Arne Hendriks, creator of Musical Chairs, but different

Waag sprak Arne Hendriks, artistiek onderzoeker en kunstenaar. Hij heeft zich in zijn werk de afgelopen jaren verdiept in 'de-growth'. Vorig jaar stond hij op de Dutch Design Week met het Hara Hachi Bu Dorp, dat verwijst naar het Japanse principe om te stoppen met eten als je voor tachtig procent vol zit. Op dit moment richt Arne Hendriks zich met zijn artistiek onderzoek

'The Incredible Shrinking Man' op het herprogrammeren van onze eerste reacties op groei. Kunnen we de drang naar altijd groeien en 'meer' ook veranderen in minder? In de verkenning van hoe we als maatschappij omgaan met geld, waarde, schaarste en overvloed, ontwikkelde Arne Hendriks samen met Waag *'De stoelendans, maar dan anders.'*

Arne, hoe zou je jezelf voorstellen?

'Ik ben artistiek onderzoeker. Dat betekent dat ik de vrijheid die je hebt als kunstenaar gebruik om dingen te onderzoeken die me interesseren. Al ruim tien jaar is dat bij mij ons irrationele verlangen naar economische groei. Aan de ene kant is het een verlangen dat enorme gevolgen heeft voor de gezondheid van het leven op aarde, en dat maakt het voor mij urgent. Aan de andere kant definieert ons verlangen ons ook als soort, en daarmee is het ook een onderzoek naar de mens. Ik heb de hoop dat de mens zijn verlangen zo kan vormgeven dat het in balans is met het voortbestaan van de planeet.'

Samen met Waag heb je het concept *'De stoelendans, maar dan anders'* ontwikkeld. Kun je uitleggen waar het volgens jou over gaat?

'In veel culturen komt een vorm van de stoelendans voor. Een groep mensen danst op muziek rondom een aantal stoelen, waarbij het uitgangspunt is dat er altijd een stoel minder is dan er dansers zijn. Wanneer de muziek stopt moet je zo snel mogelijk gaan zitten. Degene die geen stoel kan bemachtigen mag niet meer mee doen. In feite leer je zo, vaak al op jonge leeftijd, om met anderen te concurreren om schaarse middelen. Daarmee zou je de stoelendans een soort economisch-ideologische choreografie kunnen noemen. Terwijl we dansen en plezier hebben, worden we geprogrammeerd om egoïstisch te zijn.'

Waar komt het idee van de stoelendans vandaan?

'Het is ontstaan tijdens een workshop in samenwerking met studenten van de Design Academy bij MU in Eindhoven. We onderzochten het Japanse devies om bij maaltijden slechts tachtig procent te eten van wat je kunt eten, en dus twintig procent ruimte in je maag te bewaren. Op het eiland Okinawa is de oudere generatie ervan overtuigd dat deze manier van eten de reden is dat ze zo oud worden. En dat zou best goed kunnen, want nergens leven er zoveel mensen van 110 jaar of ouder.'

Het idee van de stoelendans is om de archaïsche vorm te deconstrueren en een dans te organiseren waarin we de regels op verschillende manieren veranderen. Je kunt een stoel teveel toevoegen, en kijken hoe de dans zich dan ontwikkelt. Vervolgens willen we vanuit de observaties over het huidige economische systeem in gesprek gaan met de deelnemers.'

Zelf doen?

Je kunt de Stoelendans, maar dan anders heel gemakkelijk zelf organiseren. Bekijk Instructable 2 in de bijlage!

Stoelen Plans

W...turelab

SOUNDBOKS

KOM
ERBIJ!
ER ZIJN

MIJN
STOEL
DIE KOMT
WEL

KA is een
voor
interne

Better Future Now-diners

Wat is nu een beter moment om met elkaar over de toekomst te praten dan tijdens een lekker avondmaal? Tijdens het Better Future Now-diner ga je in gesprek over wat jij morgen kunt doen om je eigen toekomst en die van de stad mooier te maken. Verwacht een avond vol (nieuwe) ontmoetingen en gesprekken uit het hart, onder het genot van heerlijk eten.

Grote impact komt met kleine stappen
Gun jezelf de ruimte
Gun jezelf een omgeving die naar je luistert

Neem de ruimte om te lopen op je pad
Gun jezelf het zetten van die stap
Gun jezelf het beste
Dan word je vanzelf het beste gegund
Door je stad

– Atta de Tolk (2022)

In actie

Waag organiseerde in 2022 in samenwerking met Angelo Bromet twee Better Future Now-diners in Amsterdam-Zuidoost. Ter voorbereiding op het Better Future Now Festival vormden we ronde tafels met buurtbewoners, waar vrij over de toekomst kon worden gesproken aan de hand van gesprekskaartjes.

Zelf doen?

Je kunt heel gemakkelijk zelf een Better Future Now-diner organiseren. Bekijk Instructable 3 in de bijlage!

Interviewserie: Spelbrekers

In 2022 ontwikkelde Waag Futurelab *serious games* die ons laten nadenken over de onzichtbare regels en overtuigingen waar we ons als samenleving aan houden. Tegelijkertijd vroegen we ons af hoe deze regels doorbroken kunnen worden en wat we nodig hebben voor systemische verandering. Daarom interviewden we mensen die werken aan innovatie en verandering in de samenleving. We noemen ze Spelbrekers.

Verbreek de regels, verander het spel

Wat als we niet langer de groei van de economie als einddoel nemen, maar bijvoorbeeld solidariteit, circulariteit of de zekerheid dat we in 2090 nog zuurstof kunnen happen? Met andere woorden: wat als we de regels van het spel veranderen?

In de blogserie Spelbrekers gaan we in gesprek met kunstenaars, muzikanten en wereldverbeteraars die het anders doen. We vragen hen: welke nieuwe spelregels zijn er nodig voor een open, eerlijke en inclusieve toekomst?

Meer weten

Los van de drie interviews in dit boek, zijn er nog zeven Spelbrekers die je kunt ontmoeten. Ga hiervoor naar waag.org/reframe.

Op deze pagina vind je ook:

- ◇ Alle afleveringen van de Planet B podcast, waarin we mensen die aan verandering werken interviewen over de vraag hoe zij een nieuwe planeet zouden inrichten.
- ◇ De videoserie 'Wat als we de spelregels veranderen?' die we schoten tijdens grote Expeditie naar planet B-evenementen in 2022. De onderwerpen zijn de economie, productontwerp, het internet en het klimaat.
- ◇ Foto's en verslagen van de evenementen die in 2022 plaatsvonden tijdens de Expeditie naar planet B.

**Spelbreker
Hanane Abaydi:
'We moeten
activisme serieuzer
nemen'**

Hanane Abaydi is *corporate* activist, extern kennis-kringlid van het Lectoraat Change Management van de Haagse Hogeschool en medeoprichter van de inclusieve basisschool Waldorf aan de Werf. Ze pleit voor meer begrip voor activisme in organisaties en een diverser wereldbeeld in het onderwijs.

Hoe zou je jezelf voorstellen?

‘Ik ben Hanane Abaydi en ik werk als *corporate* activist. Ik probeer systemen en organisaties van binnenuit te veranderen en gebruik activisme daarbij als veranderstrategie. Daarbij probeer ik de negatieve connotatie die aan activisme hangt, te bestrijden. Activisme is voor mij een signaal van betrokkenheid dat we veel serieuzer moeten gaan nemen. Organisaties zijn mini-samenlevingen en daarom is het heel gezond als activistische geluiden van buitenaf ook binnen te horen zijn.

Hoor je dit geluid niet, dan is dit een signaal dat er misschien meer onder de oppervlakte speelt dan je denkt. Voelen medewerkers zich wel veilig om zich te laten horen? Worden hun geluiden wel serieus genomen? Worden geluiden die anders zijn ook gehoord? Of bestaat je team alleen uit gelijkgestemde mensen die dezelfde interesses en achtergronden delen? Activisten houden je een spiegel voor en helpen je om de staat van jouw organisatie beter te begrijpen.’

‘Hoe meer perspectieven je toevoegt, hoe zorgvuldiger je de regels kunt bepalen.’

Wat zijn volgens jou de regels van het huidige systeem?

‘Onze spelregels zijn gebaseerd op een eurocentrische set aan waarden. Daarin staat beschreven wat goed en fout is en ten koste van wie of wat dit mag gaan. Deze ethische stromingen zijn door een westerse bril gevormd. Het mist meerdere perspectieven.

Het MIT deed een wereldwijde test met hun *Moral Machine* over morele dilemma's die kleven aan de keuzes die de zelfrijdende auto zou maken. Dient in het geval van een crash allereerst de bestuurder beschermd te worden? Redt de auto de oude voorbijganger, of een schoolkind? Een succesvolle zakenman of een medemens die thuisloos is? Uit dit onderzoek bleek dat er wereldwijd verschillende keuzes gemaakt worden. Ik denk dat onze huidige spelregels niet genoeg ruimte bieden voor die verschillen. Wat als de keuze is om de bestuurder van de auto

niet te beschermen en daarmee andere slachtoffers te voorkomen?

De vraag is vanuit welk moreel kompas onze huidige systemen vertrekken, bijvoorbeeld als het gaat om onderwijs, zorg of economie. Het huidige kompas is er in elk geval één die de bestaanszekerheid van een groot deel van de wereldbevolking onder druk zet of negeert. Eén die onderscheid maakt langs etnische- en inkomensgerelateerde lijnen en die vooral voorziet in de behoeften en voordelen van de groep die het minst geraakt wordt door crises.'

Wat werkt er nu niet aan de regels van het systeem?

En waarom?

'Afhankelijkheid vormt de basis van de spelregels en bepaalt de ruimte en de kansen die je hebt in het spel. Er is sprake van een ongelijk speelveld. Neem de Zwarte Pieten-discussie. Alleen het woord klopt al niet. Discussie suggereert een gelijk speelveld om te bepalen wat ethisch is en wat niet. Maar je neemt het op tegen een vastgeroeste 'traditie' waarin eigenaarschap is geclaimd. In het gesprek erover lijkt het alsof er iets wordt 'afgepakt'. Alleen met toestemming van die groep mag je er een klein stukje van af halen.'

'De mensen die de spelregels bepalen, bepalen nu ook de ruimte voor tolerantie voor een ander geluid. Dat is geen houdbare situatie. Kijk naar het verschil waarin er op activisten wordt gereageerd door de instituten. Boeren krijgen flesjes water van de politie bij het bezetten van een snelweg, terwijl andere activisten worden aangevallen terwijl diezelfde politie toekijkt. Als de ruimte voor tegengeluid institutioneel zo verschilt, is er iets mis.

We hebben een mythe gecreëerd van gelijke kans op deelname aan het spel, die ook op activisme toepasbaar zou moeten zijn. Maar de dominante machtsstructuren bepalen nog steeds wat de speelruimte is. Ik ben nog steeds afhankelijk van hun interpretatie van het andere geluid. De woningzoekende die al twaalf jaar op de wachtlijst staat is nog steeds afhankelijk van het gemeentelijk beleid. De slachtoffers van het institutioneel racisme van de Belastingdienst zijn nog steeds afhankelijk van het tempo waarop de daders overgaan tot compensatie. Die afhankelijkheid

**'Als je niet kunt
invoelen wat de
impact van jouw
handelen op de
ander is, dan ben
je niet in staat
om de regels te
bepalen.'**

bepaalt de spelregels.'

Stel dat je de regels van het systeem mocht veranderen, wat zou je dan veranderen?

'Laat degene die het hardst geraakt worden door beleid de spelregels bepalen. De groep die nu de regels bepaalt, staat dan even buitenspel. Vervolgens geven we die regels de kans om een eerlijk speelveld te creëren. We moeten af van het idee dat alleen opleiding en ervaring variabelen zijn die iemand geschikt maken om de spelregels te bepalen. Met zo'n nauwe definitie van geschiktheid om mee te denken, doen we onszelf juist tekort. Hoe meer perspectieven je toevoegt, hoe zorgvuldiger je de regels kunt bepalen.

Als je studenten naast het lineair economisch model ook de andere economische modellen onderwijst, dan kunnen ze zorgvuldiger keuzes maken. Als ze dan toch kiezen om vast te houden aan het huidige economisch denken, dan zijn ze in elk geval op de hoogte van de consequenties - en daarmee ook van hun geschiktheid om spelregels voor anderen te bepalen. Als je niet kunt invoelen wat de impact van jouw handelen op de ander is, dan ben je niet in staat om de regels te bepalen.'

Hoe draagt jouw werk bij aan een alternatief op het huidige systeem?

'Er zijn teveel generaties achtergesteld door het systeem. We kunnen niet nog een generatie wachten. Die tijdsdruk voel ik, en ik geloof dat onderwijs echt het verschil kan maken. Daarom heb ik een aantal jaar geleden samen met een groep ouders Waldorf aan de Werf (WADW) opgericht. Dat is een inclusieve basisschool in Amsterdam-Noord, waar het team en ouders zich dag in en dag uit inzetten zodat elk kind zich veilig en gezien voelt. Inclusief denken staat centraal.

De school ontleent haar bestaansrecht aan het hanteren van andere spelregels. We stellen namelijk de spelregels van meer dan een eeuw Waldorf-onderwijs ter discussie. Dit onderwijsconcept was ooit bedoeld voor kinderen van fabrieksarbeiders en staat nu te boek als gesegregeerde vorm van onderwijs. Het vertrekpunt van WADW is de plicht om als onderwijsinstelling kinderen een volledig wereldbeeld mee te geven. Je kunt niet alleen maar eurocentrische fragmenten van de

'Als je het in de klas zes weken lang over ontdekkingsreizigers hebt, dan kun je ook het perspectief vertellen van de volkeren die het schip zien aankomen.'

wereldgeschiedenis meegeven, ongeacht de samenstelling van de docenten en leerlingpopulatie. Zeker niet in een wereld waarin al zoveel eenzijdige informatie op kinderen afkomt.

Pas als je alle verschillende systemen hebt onderwezen, voldoe je aan je plicht als onderwijzer. Het hoeft echt niet te leiden tot meer werk. Als je het zes weken lang over ontdekkingsreizigers hebt, dan kun je ook het perspectief vertellen van de volkeren die het schip zien aankomen en praten over het tot slaaf maken van mensen. Maar ook over de rijke geschiedenis van Afrikaanse landen. Je kunt zoveel meer in het onderwijs als je de rijkdom van verschillende culturen meeneemt.'

**Spelbrekers
Sandra Sijbrandij en
Harmen Zijp: Open
kennis voor- en door
de stad**

Harmen Zijp is kunstenaar en zelfstandig onderzoeker. Sandra Sijbrandij is projectleider SamenDuurzaam bij de gemeente Amersfoort. Ze werken al zeven jaar samen, onder andere in het burgermeetnet Meet je Stad. Met hun werk experimenteren ze hoe overheid en bewoners samen open kennis kunnen opbouwen en hoe hun samenwerking er uitziet.

Hoe zouden jullie jezelf voorstellen?

Harmen: 'Dat ligt eraan aan wie ik me voorstel. Voor sommige mensen is het interessant om te weten dat ik scheikunde heb gestudeerd. Voor anderen is het handig om te weten dat ik als kunstenaar actief ben. Of dat ik interesse en inmiddels enige ervaring heb met het werken met gemeenschappen en open technologie. Het is allemaal waar. Al die aspecten hebben wel wat te maken met wie ik ben en wat ik doe, maar daar heb ik niet een woord voor.'

Sandra: 'Ik heb tien jaar in het buitenland gewerkt als ontwikkelingswerker. En nu werk ik ruim vijftien jaar bij de gemeente Amersfoort als projectleider SamenDuurzaam. Daarmee ben ik eigenlijk een soort ontwikkelingswerker in Nederland. Zelf neem ik bewust de plek in dat ik niet de kennis in huis heb of de keuzes maak. Ik zorg ervoor dat ik anderen faciliteer en in de positie breng dat zij dit kunnen doen. Daarbij werk ik altijd met netwerken en stuur ik op energie. Daarnaast beoefen ik zenmeditatie. En dat helpt mij om niet te willen sturen en plannen, maar te vertrouwen op wat er vanuit het netwerk ontstaat.'

Wat zijn volgens jullie de regels van het huidige systeem?

Harmen: 'Ik denk dat de grens van het eindeloos groeien in zicht komt en dat we nu hardhandig aan het leren zijn dat we het echt anders moeten doen. In het huidige systeem ben je consument of werknemer. Daar hoort niet bij dat je zelf initiatief neemt. Kennis komt van een universiteit, van een expert, en het vertrouwen in die kennis is gebaseerd op een certificaat. Maar als je als ouder een buurtspeeltuin wil beginnen, dan wil je toch gewoon een gesprek met iemand hebben en niet alleen een certificaat te zien krijgen?

Bij Meet je Stad zijn we heel open aan het experimenteren met kennisontwikkeling tussen verschillende partijen in de

maatschappij: overheid, instituten, inwoners. Bedrijven zijn daar nog niet helemaal bij. Die zijn nog het verst meegezogen in het frame van consument en producent. Ze hebben profijt bij verdienmodellen van exclusiviteit en geheimhouding. Dat kan best anders: je kunt ook prima verdienen met diensten of open techniek.

In het begin van Meet je Stad heb ik wel gesprekken gehad met commerciële partijen. Daar had ik wel een paar voorwaarden bij: alle hardware en software wordt open, alle data worden open. En met onze community schroeven we ter plekke je meetapparaat uit elkaar om te kijken waar ze hackbaar zijn, zodat we verbeteringen kunnen aanbrengen. Nou, dat was meteen einde oefening. De commerciële partij zag dat absoluut niet zitten.'

Wat werkt er nu niet aan de regels van het systeem?

En waarom?

Sandra: 'Vergeleken met twintig jaar geleden is er nu meer wantrouwen. Mensen en overheid vertrouwen elkaar over en weer steeds minder. Je moet met elkaar juist het gesprek aan gaan. Als je een dialoog met elkaar kunt voeren: wat zijn we aan het meten, en wat betekent dit voor onze stad? Dan kom je weer wat dichterbij elkaar. Iedere bewoner die meet is betrokken bij zijn omgeving.

Als ik kijk naar de manier waarop een gemeente werkt, dan is dat vooral sturend op uitkomst: wat heeft het opgeleverd, wat heeft het gekost, wat zijn de resultaten? En dat is natuurlijk belangrijk, maar voor Meet je Stad had ik daar zeker in het begin helemaal geen antwoord op. Alles wat zoekend is en nog niet meetbaar of afrekenbaar, is in een gemeentelijk systeem best lastig.

Gelukkig zijn er genoeg ambtenaren die anders willen werken. Ik ben altijd gesteund om door te gaan, maar nog altijd met een lichte kramp in mijn buik. Want je zit in een omgeving waar het gaat om jaarbegrotingen, KPI's et cetera, en ik moet het juist hebben van het inspireren, van de verhalen, het persoonlijke. Voor Meet je Stad kon ik niet vertellen wat voor onderzoek we zouden gaan doen, wie dat zouden gaan doen, of wat het zou gaan opleveren. Maar ik geloofde heel erg in de kracht van de stad en de bewoners. Ga eens kijken wat er aan kennis zit en laat het gebeuren. En die ruimte kreeg ik.'

Harmen: 'Sinds het begin van Meet je Stad worden we overrompeld door onderzoekers die ons komen bestuderen en daarbij kennis extraheren uit de groep bewoners. Daar worden vervolgens wetenschappelijke artikelen over geschreven die achter een *paywall* verdwijnen. Dat is precies niet hoe het zou moeten. Wat we juist proberen te doen is door samenwerkingen met overheden, inwoners en instituten te kijken waar we elkaar kunnen vinden in productie van kennis. Met Meet je Stad zetten we daarin vingeroefeningen op: kleine experimenten waar we steeds iets van leren. Maar in het groot geldt dit voor alle publiek-privaat-civiele-samenwerkingen. We proberen nieuwe vormen van samenwerkingen met elkaar aan te gaan.'

'Inmiddels wordt er op zeshonderd plekken in vier steden en twee landen gemeten.'

Hoe zetten jullie je in je werk in voor een alternatief voor het huidige systeem?

Harmen: 'Meet je Stad begon ooit met het starten van de coöperatieve universiteit Amersfoort. De gedachte was niet een klassieke universiteit te beginnen, maar ons te richten op zelfstandige- en hobby-onderzoekers. We wilden een plek voor onderzoek en kennisdeling opzetten die is afgeleid van de oude coöperatie: als je met elkaar een lab kunt inrichten, kun je daar samen gebruik van maken. Hoe zou dat eruitzien?

Zo zijn we met een groep geïnteresseerden open-source meetstations voor het meten van de luchtkwaliteit gaan ontwikkelen. Hoe dat moet, hebben we open beschikbaar gemaakt. Zo kunnen beginners in drie uur tijd zonder enige voorkennis zo'n meetstation in elkaar zetten. Het traject ging heel langzaam en we zijn heel open geweest: we gaan iets nieuws doen, en wij weten ook nog niet hoe het moet. Dat is heel belangrijk, om te benoemen dat het ook soms ongemakkelijk en moeilijk zal worden. En juist ook de uitnodiging te geven: neem initiatief en denk mee hoe we onszelf kunnen organiseren. Het heeft zich steeds verder ontwikkeld. Er kwamen nieuwe mensen in de groep, nieuwe kennis. Dat heeft ertoe geleid dat er inmiddels op zeshonderd plekken in vier steden en twee landen wordt gemeten.'

Sandra: 'We hebben ons als gemeente het eerste half jaar heel erg afzijdig gehouden, juist om zelforganisatie de ruimte te bieden. Nu spreken Harmen en ik elke drie weken af. Dat is niet om de KPI's door te nemen, maar juist een gesprek zonder agenda. We experimenteren met nieuwe, community-gedreven

‘Ik zou graag zien dat er binnen overheidsprojecten vrije speelruimte wordt gecreëerd, waarin netwerken kunnen zoeken naar de beste oplossingen voor complexe vraagstukken – zonder dat er vooraf resultaten en gedetailleerde doelen benoemd worden.’

samenwerkingsvormen. Ik zie om me heen dat collega's het enerzijds heel interessant vinden, maar toch ook nog steeds heel spannend. Ik krijg er vaak vragen over, zoals: hoe doe je dat, een netwerk op bouwen en er onderdeel van zijn? Wat is je rol als overheid in het netwerk? Kunnen wij onze modellen ook aanscherpen met burgerwetenschapsdata? De waarde wordt echt wel gezien.'

Harmen: 'Op het gebied van data-analyse zijn we nog niet waar we zouden willen. Want het is verschrikkelijk moeilijk om van de metingen chocola te maken. Maar we zijn heel ver als het gaat om open data en open hardware. Hoe kunnen burgerwetenschapsdata ingezet worden in beleid? Dat is echt een nieuwe vraag. Het is belangrijk dat we duidelijk blijven over de motieven van inwoners om mee te doen. Zij hebben zelf ook ideeën en willen niet alleen maar data verzamelen. Mensen die dit in hun vrije tijd doen, worden niet gedreven door salaris of status, maar juist vooral door hun eigen energie, hun nieuwsgierigheid, en de sociale gemeenschap waar je je thuis bij voelt. Allemaal heel andere factoren die je moet begrijpen. En waarvan je als overheid niet moet zeggen: ik wil dit meten en dit is het plan van aanpak.'

Sandra: 'De projecten waar ik aan werk gaan altijd anders dan ik had gedacht, en tegelijk: zo hoort het dan kennelijk. Het zijn niet zozeer projecten, als meer netwerken waarbinnen ik werk. Wat voor mij het belangrijkste is: zie ik dat de energie erin wordt gestoken die we afgesproken hebben? Misschien gebeurt er wel heel iets anders dan dat ik verwacht had, maar dat is niet erg. Of mensen doen heel erg hun best maar dan kan het gewoon niet. Je moet er als overheid rekening mee houden dat het soms ook een tijdje stroef kan lopen. Kijk er op een menselijke manier naar, dat is echt heel belangrijk. En soms werken dingen gewoon niet.'

Stel: je mag de regels voor samenwerking tussen overheid en maatschappelijke initiatieven opnieuw bepalen. Wat zouden jullie dan veranderen?

Harmen: 'We bewegen nu bij Meet je Stad richting een abonnementsvorm voor lokale overheden, zodat de financiële basis die nodig is om het meetnetwerk draaiend te houden en kennis op te bouwen er altijd is. Daarnaast wordt dat aangevuld met eigen inkomsten uit bijvoorbeeld de verkoop van open hardware. We

vragen projectsubsidies aan voor het uitbreiden en innoveren van de techniek. Daarmee kunnen we de continuïteit bieden die zo belangrijk is om door te kunnen gaan en kunnen we heel specifiek gaan kijken waar de energie zit om verder te ontwikkelen. Vervolgens plannen we stappen in voor die verdere ontwikkeling. Zo houden we een goede basis en ben je tegelijkertijd flexibel.'

Sandra: 'Ik zou graag zien dat de overheid meer ruimte biedt om niet projectmatig te werken. Dat een deel van het budget ingezet wordt om vrije speelruimte te creëren, waarin netwerken van bewoners, overheid, wetenschap en bedrijfsleven samen kunnen zoeken naar de beste oplossingen voor complexe vraagstukken. Zonder dat er vooraf resultaten en gedetailleerde doelen benoemd worden. Want anders kom je nooit tot innovatie. Ik ben nog geen enkele subsidieverstrekker tegengekomen die dat aandurft: 'hier is geld, neem ons mee in jullie zoektocht! Waar loop je tegen aan? Wat lukt? Waar zie je nog meer kansen?' Vrij kunnen zoeken: ik geloof daar erg in.

Binnen de gemeente krijg ik de ruimte. Mijn ervaring is dat uit die vrije speelruimte activiteiten ontstaan die je vaak na een jaar of vijf op kunt schalen en onder kunt brengen in een meer formele vorm. En belangrijker nog, er ontstaat een netwerk van betrokken partijen, waarbinnen open en in vertrouwen samen gezocht wordt naar mogelijkheden en ieders eigen kwaliteiten worden benut.

Meet je Stad heeft daarnaast drie regels waar je op kunt terugvallen op het moment dat je iets wilt veranderen:

1. Is het echt nodig dat er iets moet veranderen, of komt je ongemak voort uit gewoonte of traditie?
2. Als het echt moet veranderen: kun je het zelf?
Neem dan initiatief.
3. Kun je het niet zelf? Doe het dan samen.

Die eerste vraag is zo belangrijk: is mijn probleem echt een probleem? Vanaf daar kijk je: waar komt het vandaan dat het een probleem is? De eerste vraag is heel persoonlijk: waarom vind ik dit een probleem? Anders ga je er niet zelf mee aan de slag.'

Harmen: 'Een heel klein voorbeeld daarvan is het koffiezetten tijdens onze Meet je Stad-bijeenkomsten. Als iemand vraagt om koffie, dan laat ik zien hoe de koffiemachine werkt, zodat ze de volgende keer zelf de koffie kunnen klaarmaken. Dat zijn de spelregels, hier in een heel klein voorbeeld, maar dat kun je op alles toepassen. Waar kun je zelf initiatief in nemen, en waar heb je hulp bij nodig?'

**Spelbreker
Afaina de Jong:
Misplaatste
vanzelfsprekendheid
in de architectuur**

Afaina de Jong is architect en hoofd van de masterafdeling Contextual Design op de Design Academy in Eindhoven. Met haar werk wil ze verandering op sociaal en ruimtelijk gebied aanmoedigen en ruimte bieden aan verschil.

Hoe zou je jezelf voorstellen?

‘Ik ben Afaina de Jong, ik ben architect. In 2005 ben ik mijn studio AFARAI begonnen. Ik werk op het grensvlak tussen architectuur, onderzoek en kunst. Als architect bouw ik wel dingen, maar geen grote wijken of woningen. Ik ben meer geïnteresseerd in de publieke ruimte, de ruimte die we met elkaar delen – of dat nu pleinen, musea of publieke paviljoens zijn. Ik beschouw mijn studio als een feministische praktijk. Met mijn werk probeer ik verandering op sociaal en ruimtelijk gebied aan te moedigen en ruimte te bieden aan verschil. Ik ontwerp tentoonstellingen, en publieke ruimtes en objecten zoals een paviljoen of ruimtelijke installatie. Ik ben ook hoofd van de master Contextual Design op de Design Academy in Eindhoven.’

Wat zijn volgens jou de regels van het huidige systeem?

‘Geld is een belangrijke drijfveer in de bouw. Hierdoor wordt er vaak gekozen voor de goedkoopste aannemer en de voordeligste materialen. Op deze manier is er altijd op een manier extractie of uitbuiting aan de basis van het proces, of dat nu van de natuur is of van de mens.

De regels van het systeem waarin architectuur functioneert zijn verouderd. Dat zie je niet alleen aan de manier waarop we bouwen, maar ook aan voor wie we bouwen. Heel vaak ontwerpen we voor gestandaardiseerde ‘mensen’. Hoe ziet ‘de mens’ er eigenlijk uit? Vanuit de verlichting werd er ontworpen aan de hand van de ‘Vitruviusman’ van Leonardo da Vinci. Le Corbusier, een van de grondleggers van de modernistische architectuur, kwam met de ‘Modular man’. Beide modellen zouden een soort ‘universele mens’ moeten voorstellen. In feite is het gewoon een man van 1.80 meter met specifieke lichaamsverhoudingen. Hij valt waarschijnlijk op vrouwen en is zagezegd ‘rationeel’ in zijn denken. Er wordt ontworpen voor een heel specifiek type. Het grootste deel van de wereldbevolking valt hierbuiten.’

‘De esthetiek van het neoliberalisme ziet eruit als verlichtingsidealen op steroïden.’

‘Architectuur geeft vorm aan de bepaalde waarden van het moment. Het kan dus veel zeggen over het systeem waarin we leven. Neoliberaal architectuur en de waarden die daaronder liggen kun je goed op de Zuidas zien. De gebouwen zijn hoog, strak en vaak van glas, want dat straalt een zekere transparantie uit. Het ironische is dat het totaal geen transparante organisaties zijn die in deze glazen torens werken. Een gebouw moet bepaalde waarden uitstralen, maar er wordt bijvoorbeeld niet nagedacht over hoe moeilijk dat glas eigenlijk te verwarmen is. De esthetiek van het neoliberalisme ziet eruit als verlichtingsidealen op steroïden.’

Wat werkt er nu niet aan de regels van het systeem?

En waarom?

‘We moeten in de architectuur, wat mij betreft, veel meer het systeem bevragen. Er wordt gedacht dat wanneer je vanuit de algemeenheid ontwerpt, jouw ontwerp voor iedereen leuk is. Er is nog een veel te grote vanzelfsprekendheid in het ontwerp, die voor het grootste deel van de populatie helemaal geen comfort biedt.’

Stel dat je de regels van het systeem mocht veranderen, wat zou je dan veranderen?

‘Ergens is het goed dat er nu veel schaarste aan bouw materiaal is. We worden geforceerd om te heroverwegen hoe je met materiaal omgaat. Het zou eigenlijk een regel moeten zijn dat bedrijven circulair moeten opereren. Er zou ook meer waarde gegeven moeten worden aan de samenstelling van de teams die aan ruimtelijke opgaven werken. Waarom geven we geen voorrang aan bureaus en projectontwikkelaars die een grote diversiteit aan mensen in dienst hebben?’

Als je allemaal dezelfde achtergrond hebt, kom je heel makkelijk tot consensus omdat je min of meer hetzelfde denkt. Als je met een diverse groep werkt, gaat het veel meer tijd kosten om tot consensus te komen. Je krijgt opeens verschillende soorten input waar je rekening mee moet houden. Dan kom je erachter dat je tentoonstelling niet rolstoel-toegankelijk is omdat de schilderijen veel te hoog hangen. Of dat je paviljoen niet veilig is voor vrouwen omdat er donkere hoekjes in zitten. We moeten veel meer tijd gaan nemen voor dit soort gesprekken.’

Hoe draagt jouw werk bij aan een alternatief op het huidige systeem?

‘Ik heb een paviljoen ontworpen voor het museum Grafikens Hus in Zweden. Met dit paviljoen probeerde ik de status quo van ontwerp te bevragen. In plaats van voor de ‘universele mens’ te ontwerpen maakte ik mijn doelgroep heel specifiek. Ik besloot alleen maar workshops te doen met vrouwen, van alle leeftijden en achtergronden. Ik vroeg hen waar een paviljoen of een publieke ruimte voor hen aan zou moeten voldoen. Het was best een eye opener dat een van de eerste dingen waar vrouwen behoefte aan hebben veiligheid is. Voor vrouwen moet een openbare plek overzichtelijk zijn, zonder donkere hoekjes. Mijn startpunt was een heel specifieke groep, maar dat betekent niet dat het voor de rest van de mensen niet toegankelijk of interessant is.’

‘Toch blijf je vastzitten aan het systeem van winst. Vind maar eens een bouwer en een museum die jouw circulaire plannen ondersteunen.’

‘Verder probeer ik zo circulair mogelijk te werken. De eerste keer dat ik een tentoonstelling ontwierp had ik er helemaal niet over nagedacht dat het ontwerp na een paar maanden gewoon in de container gaat. Nu probeer ik mijn tentoonstellingen te ontwerpen zodat ze in en uit elkaar gehaald en hergebruikt kunnen worden. Toch blijf je vastzitten aan het systeem van winst. Vind maar eens een bouwer en een museum die jouw circulaire plannen ondersteunen. Gelukkig zijn er steeds meer bouwers die ook hun bedrijfsvoering inrichten op circulariteit. En zo leren we weer van elkaar.’

‘Ik ben heel blij met mijn rol als hoofd van de master-afdeling Contextual Design op de Dutch Design Academy in Eindhoven. Nu kan ik de onderwijsrichting vormgeven. Ik vind het belangrijk om bepaalde waarden aan mijn studenten over te brengen, bijvoorbeeld dat het niet alleen gaat om rationaliteit en functionaliteit. Ik wil mijn studenten leren hoe je met je ontwerp de status quo kritisch kunt bevragen.’

‘Ik wil mijn studenten leren hoe je met je ontwerp de status quo kritisch kunt bevragen.’

Ik ben geïnteresseerd in hoe een andere architectuur er uit kan zien. Dat betekent niet dat mijn stijl dan gelijk het antwoord is. Het is mijn interpretatie van een andere manier van ontwerpen met een set referenties die het modernisme overstijgt. Ik hoop dat daar nog veel meer interpretaties van gaan komen. Die verbeelding is de kracht van vormgeving.’

**Verslag:
Kunstenaars
die het
systeem
veranderen**

De serie Future Talks maakte onderdeel uit van de Expeditie naar planet B. De talks dienen als forum waar kunstenaars, creatieven en maatschappelijk betrokken professionals kennis en kunde uitwisselen over het vormgeven van de toekomst. Waag Futurelab is ervan overtuigd dat kunstenaars de voorhoede zijn voor het creëren van een open, eerlijke en duurzame toekomst voor iedereen.

We vroegen commons-kunstenaar Jeanne van Heeswijk, filmmaker Renzo Martens, kunstcollectief CATPC, fotograaf Ahmet Polat, Kleine Komedie-directeur Jörgen Tjon A Fong en Noordbrabants Museum-directeur Jacqueline Grandjean met elkaar te reflecteren op hoe kunst de spelregels van de samenleving actief kan veranderen. Deze avond vond op 14 juni 2022 plaats in Pakhuis de Zwijger.

Hoe kun je als kunstenaar het systeem veranderen? Tijdens Future Talks ging Waag samen met Tabo Goudswaard (Sociaal Creatieve Raad) in gesprek met kunstenaars en bestuurders uit de kunstwereld. Alle zes hebben zij iets gemeen: hun kunst, werk en onderzoek zijn kritisch op- en vervlochten met de maatschappij. Ze tonen aan wat de spelregels van het maatschappelijk systeem zijn en laten zien wat we kunnen veranderen en verbeteren.

Hoe je met kunst het systeem verandert? Een eenduidig antwoord is er niet na een avond praten bij Future Talks, maar een begin kunnen we alvast maken:

1

Glazen wanden tussen disciplines doorbreken

‘Wat jij wil, kan niet.’ Toch moet je het dan doen.

Ahmet Polat is fotograaf, documentairemaker, onderzoeker, verhalenverteller en acteur – al speelde hij tot nu toe zichzelf op het podium. Kunstenaar, om het samen te vatten. Want, zo zegt hij tijdens Future Talks, als kunstenaar wil je niet alleen maar binnen je vakgebied exposities blijven maken: je wilt het publieke domein in, werken met generatiegenoten en mensen die voor totaal andere problemen staan dan jij.

Polat bracht onder meer de Afro-Turkse gemeenschap in Turkije in beeld en exposeerde deze foto's onlangs op het Mercatorplein in Amsterdam. Maar hij werkt vooral aan multidisciplinaire projecten – die dan weer lastig te *funden* zijn: in Nederland vraag je subsidie aan bij fondsen die direct gericht zijn op documentaire, beeldende kunst, podiumkunsten. Stap je over die grenzen heen, dan krijg je al snel te horen: ‘wat jij wil, kan niet,’ aldus Polat. Toch moet je het dan doen.

Een recent project laat zien hoe Polat als kunstenaar over de grenzen van de disciplines stapt: de gemeente Amsterdam vroeg hem een campagne te schieten ter preventie van het overmatig drugsgebruik waarmee een groep jongeren in Amsterdam-Zuid te maken kreeg. Polat breidde dit uit tot een project van twee jaar. Hij adviseerde de ambtenaren over het verder brengen van hun werk binnen de gemeente en ging zelf aan de slag met de jongeren om wie de campagne draait. Samen openen ze in het najaar een expositie, met werk dat de jongeren zelf over het onderwerp van de campagne hebben gemaakt.

Niet óver een systeem een werk maken, of iets in beeld brengen dat als probleem bekend staat, maar jezelf onderdeel maken van dat systeem: dat is wat Polat in bovenstaand voorbeeld laat zien. De kunstenaar is hierbij geen buitenstaander, maar juist iemand die zichzelf middenin het systeem zet en het hackt.

Renzo Martens bracht in 2020 de film *White Cube* uit. Hij exposeerde als kunstenaar in musea die gefinancierd werden door Unilever en vroeg zich af: hoe betaalt Unilever dit? Zijn zoektocht leidde hem naar een palmolieplantage in Congo, die voorheen in handen was van Unilever. De bewoners die er werken hebben

2

Hack the system

nooit geld gezien toen Unilever de plantage verkocht. De grond behoort nog steeds aan multinationals toe en de palmolie wordt nog steeds gebruikt voor Unilever-producten.

Martens zette in samenwerking met architectenbureau OMA een 'white cube' op de plantage: een witte ruimte waarin kunst kan worden gemaakt en geëxposeerd. Om de lokale economie aan te zwengelen boetseerden de plantage-arbeiders er beelden, die in chocolade werden gegoten en in een museum in New York tentoon werden gesteld. Met het geld dat ze verdienen, kopen de arbeiders hun grond terug van de multinationals die het van Unilever overkochten.

In de film zien we ook iets anders gebeuren: tijdens een grote conferentie, opgezet op de plantage, komt een professor uit Kinshasa langs. Hij vertelt dat de plantages van Unilever zijn aangelegd met gedwongen arbeid. Verzet van de bewoners hiertegen leidde tot militaire represailles, waarop de bewoners in 1931 de koloniale Belgische agent vermoordden die de dwangarbeiders kwam rekruteren. Om de kwade geest van deze agent te vangen, werd een beeld gemaakt. Omstreeks 1972 werd het beeld meegenomen naar het westen, waar het inmiddels in handen is van een Amerikaans museum in Virginia.

In een serie van korte documentaires, die na White Cube gemaakt zijn, worden Ced'art Tamasala en Mathieu Kasiama gevolgd terwijl zij het beeld van Balot proberen terug te krijgen naar de white cube op hun plantage. Ze hebben hiervoor de CATPC (*Congolese Plantation Workers Art League*) opgericht. Tamasala en Kasiama reizen naar Kinshasa, Europa en de Verenigde Staten, maar lopen het beeld van Balot steeds net mis: het wordt vaak uitgeleend. Hun verzoek om het beeld dan ook uit te lenen aan hun expositieruimte op de plantage in Congo wordt niet beantwoord.

Tijdens Future Talks bellen Ced'art Tamasala en Mathieu Kasiama met Renzo Martens in vanaf Art Basel. Ze zijn hier gedrieën om aan te kondigen dat ze 306 NFT's hebben gemaakt van een digitale tekening van Balot, gedownload van de website van het museum waar het beeld staat. De kunstenaars zullen deze NFT's verkopen en het geld gebruiken om land terug te kopen van Unilever en er de ecologie en gemeenschap te herstellen. Voor

Door dezelfde positie in te nemen als mach-tige witte multi-nationals en musea uit het Westen, laten ze zien dat gelijkheid maar een kant op werkt.

NFT's is veel serverruimte en daarmee energie nodig. De CATPC plant bomen op de uitgeputte grond om haar CO2-emissie te compenseren en maakt gebruik van zogenoemde *proof-of-stake* NFT's, die minder vervuilend zijn dan *proof-of-work* NFT's.

Martens en de CATPC hacken het systeem: door dezelfde positie in te nemen als machtige witte multinationals en musea uit het Westen doen, laten ze zien dat gelijkheid maar een kant op werkt. Er is veel kritiek op het werk van Martens: wie White Cube gezien heeft, ziet ook de keerzijde van het project en de enorme impact die hij op de levens van de plantage-arbeiders maakt – zonder dat zij hierom vragen.

Desalniettemin is het een middelvinger naar het systeem: als een museum wordt gefinancierd door Unilever, dat haar geld verdient door mensen en grond in een land als Congo te exploiteren, dan is het niet meer dan logisch dat de plantage-arbeiders die dit werk doen ook zelf in dat museum mogen exposeren en zo geld mogen verdienen om hun land terug te kopen. Als een Amerikaans museum een beeld dat meegenomen is van de plantage niet wil teruggeven of uitlenen aan diezelfde plantage, dan maak je NFT's van het digitale beeld en verkoop je die om je land te herstellen en terug te kopen. Waarom niet?

3

Een vinger op- of voor de pols hebben

Kunst kan de vinger op de zere plek leggen, zo laten Renzo Martens, Mathieu Kasiama en Ced'art Tamasala zien. En kunst kan de vinger op de pols van de tijd leggen: goede kunst laat zien waar de maatschappij zich bevindt en houdt haar een spiegel voor.

Dat kunst de vinger ook vóór de pols kan hebben, zien we onder meer bij Ahmet Polat en Jeanne van Heeswijk. Ahmet Polat richtte in 2015 met Lucas De Man het initiatief De Man is Lam op, over de positie van de man in de 21e eeuw. Kort daarop kwam #MeToo en werd hun onderzoek pijnlijk actueel.

Van Heeswijk richtte dertien jaar geleden de Afrikaanderwijk Coöperatie op: een klein, op zichzelf functionerend economisch systeem in Rotterdam-Zuid. Het biedt inmiddels betaald werk aan zestig mensen en zet zich in voor de buurt, door samen te

bepalen hoe ze dit zien. Gemeentelijk ambtenaren en vele anderen willen dolgraag weten hoe de coöperatie werkt en welke lessen toepasbaar zijn voor de rest van de stad of zelfs het land – de coöperatie richtte daarom een kennisbank op. Daar kan men tegen betaling toegang krijgen tot de theorie en praktijk die in dertien jaar werd opgebouwd.

‘Het probleem met een museum is dat je er kunst kunt verwachten.’ Aan het woord is Jacqueline Grandjean, aankomend directeur van het Noordbrabants Museum. Ze heeft eerder gewerkt met zowel Renzo Martens als Jeanne van Heeswijk en stond als directeur van de Oude Kerk in Amsterdam bekend om haar gedurfde programmering. Ze stelt dat de betekenis van kunst niet alleen bepaald moet worden door conservatoren en museumhistorici: je moet het met elkaar bespreken. Bij de Oude Kerk nodigde Grandjean Van Heeswijk uit om in de buurt te komen werken, waar ze ‘Drop in... It’s OK’ oprichtte als plek om met de buurt te praten. Van Heeswijk heeft er vijf jaar de tijd.

Kunst is geen kunstwerk: hoe zou je het werk van Jeanne van Heeswijk in een museum moeten hangen? De kunstenaar spreekt over de commons – gedeelde hulpbronnen die door een gemeenschap beheerd worden zonder winstoogmerk – en hoe we die vooral toepassen op grijpbare dingen, zoals energie en data. Van Heeswijk commont juist onzekerheden. Ze gaat naar plekken die constant onder druk staan en traint daar groepen om hun verschillende werkelijkheden vorm te geven en samen te brengen.

Zo gebruikt de gemeente in Rotterdam beelden van achterstand in ‘minder goede’ wijken en maakt ze op basis daarvan onzichtbare aannames en beleid. Buurtbewoners herkennen zich niet in het beeld en voelen het beleid pas wanneer het letterlijk voor de deur staat, bijvoorbeeld wanneer hun huis gesloopt wordt. ‘Mensen voelen niet meer hoe hun dagelijkse omgeving wordt bestuurd en in beeld wordt gebracht,’ stelt Van Heeswijk. Hoe breng je de wijzen waarop een gebied in kaart wordt gebracht in beeld en geef je mensen zelf input op hun toekomst?

4

Kunst is geen kunstwerk

Geen projecten,
maar *living*
entities: ze zijn
het leven

Dreamscaping, noemt Van Heeswijk haar methode: met elkaar nadenken over hoe het zou kunnen zijn, en daar naartoe werken. Iedereen wil in zijn wijk het recht op wonen hebben, het recht op gezondheid, het recht op samenkomst. Van Heeswijks 'projecten' mogen, deels vanwege hun lange looptijd, niet de naam projecten hebben. Ze zijn *living entities*, stelt ze: ze zijn het leven.

5

De verantwoordelijke poortwachter

'Solidariteit is een voorwaarde voor systeemverandering.'

Jörgen Tjon A Fong is directeur van De Kleine Komēdie. Over deze positie zegt hij: 'Ik heb lange tijd kritiek gehad op de poortwachters, en nu ik zelf zo'n poortwachter ben, wil ik verantwoordelijkheid nemen.' Volgens hem is er na corona een nieuwe generatie van bestuurders aan de macht in de culturele sector. In plaats van de deuren van het keizerrijk zoveel mogelijk gesloten te houden, zetten zij juist de deuren open en verbinden ze mensen met elkaar zonder hun identiteit te verliezen. De coronatijd leidde tot solidariteit, en dat is een voorwaarde voor systeemverandering, aldus Tjon A Fong. Met een initiatief als Kapsalon Theater laat hij zien dat ook de bestuurders in de kunstwereld een belangrijke rol spelen bij de inzet van kunst ten

'We zitten in een pre-tijd,' stelt Jacqueline Grandjean (aankomend directeur Noordbrabants Museum). 'De toekomst is mistig en onzichtbaar, dus vluchten we het verleden in. We worden steeds conservatiever, draaien wetten terug waarvoor jaren gevochten is. Kunstenaars: help!'

Kunstenaars kunnen de toekomst verbeelden en denkbaar maken. We moeten kunstenaars daarom niet langer als buitenstaanders zien, zegt Grandjean: ze verdienen evengoed een plek aan tafel in de *board room* van Shell. Als kunstenaar het systeem veranderen is ook een kwestie van 'de tijd'. En dit is de tijd van de kunstenaars. Hoe we die tijd noemen? Van Heeswijk heeft een voorstel: het Ultradependent, een term van kunstenaar en cultureel werker Clara Balaguer. Dit is de tijd waarin we zien en leren dat alles met elkaar samenhangt en verbonden is.

6

De tijd

We moeten kunstenaars niet langer als buitenstaanders zien: ze verdienen evengoed een plek aan tafel in de board room van Shell.

'Als je mij vraagt of ik denk dat het systeem failliet is: ja,' vult Van Heeswijk hier even later op aan. 'Als je mij vraagt of het heel belangrijk is nu samen onze toekomst te verbeelden, dan ook ja.' Elke dag opstaan en vasthouden aan het blijven doen, anders zijn we verloren: met die instelling gaat ze te werk.

**Waag
Futurelab
en
*serious
gaming***

Waaag heeft in de loop van haar bestaan spel en speelsheid gebruikt als een kernmethodologie in participatieve projecten. Enkele voorbeelden zijn:

Escape the Smart City

Escape the Smart City was een werk en concept van kunstenaar Tomo Kihara: een escape room, gebaseerd op- en gerund volgens de alomtegenwoordige bewaking in het centrum van Amsterdam.

<https://waag.org/sites/waag/files/2018-10/Escape-the-Smart-City.pdf>

Digital Identity 'Ganzenbord'

Het Digitale Identiteit Ganzenbord daagde spelers uit na te denken over hoe hun digitale identiteit wordt gedeeld door apps, software, sociale media en andere technologie.

<https://waag.org/nl/article/digitale-identiteit-ganzenbord-gepubliceerd/>

Black Box Bellagio

De Black Box Bellagio pakt je geld niet af, maar gaat in plaats daarvan achter je vrijheid, integriteit en privégegevens aan. Disclaimer: het huis lijkt altijd te winnen. Dit concept is ontwikkeld door Roos Groothuizen en uitgevoerd op verschillende Waag-evenementen.

<https://roos.gr/The-Black-Box-Bellagio>

<https://waag.org/en/event/black-box-bellagio/>

Gaming for the commons

Via *serious gaming* is het veel makkelijker om een complex concept als de commons te begrijpen en er meer over te leren. Op basis van een serie spelavonden heeft Waag daarom een gezamenlijke kennisbank opgezet, met voorbeelden van games die gericht zijn op commons en aanpassingen van traditionele games die helpen om het concept van commons te verkennen en te 'beleven'.

<https://chamberofcommons.waag.org/gaming-for-the-commons/>

Dank!

Meer zien van deze expeditie naar planet B?

Ga voor een volledig overzicht naar <https://waag.org/nl/reframe/> of scan de QR-code:

Dit boek is gemaakt door Waag Futurelab, 2023.

Gepubliceerd onder een Creative Commons-licentie: BY-NC-SA.

Schrijvers en bijdragers:

Afaina de Jong
Arne Hendriks
Christine van den Horn
Floortje Vermeer
Gijs Boerwinkel
Hanane Abaydi
Harmen Zijp
Imme Ruarus
Max Kortlander
Puck Hoogenboom
Sandra Sijbrandij
Tabo Goudswaard
Tanja van Zoest
Thieu Custers

Redactie:

Anne Schepers
Ashley Laflin
Gary Carter
Tamar ter Steege
Teska Drostén

Foto's:

Dylan Jake Vermaas
Jimena Gauna
Lotte Dale
Max Kneefel
Wardie Hellendoorn
Zoë Zandwijken

Ontwerp:

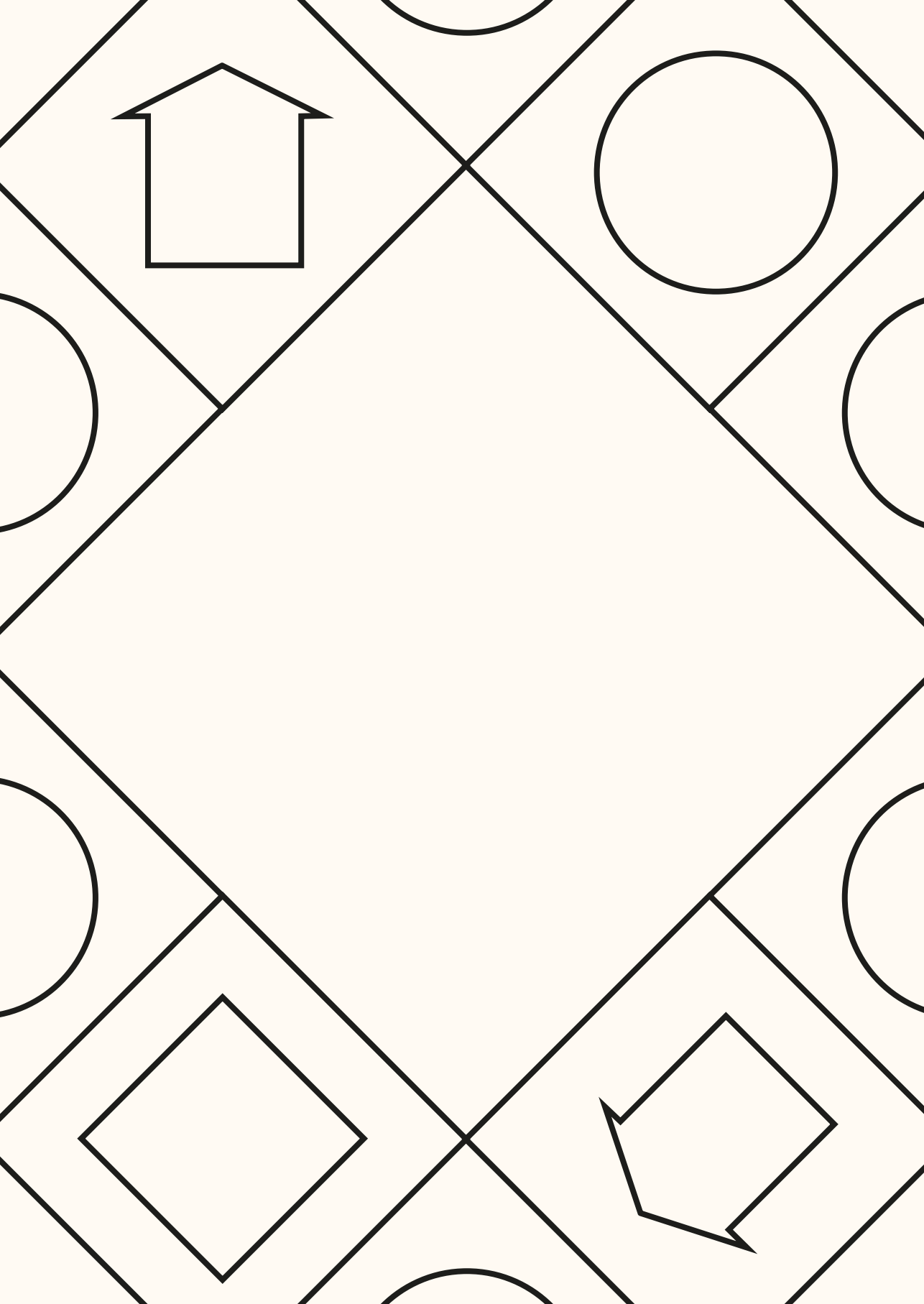
Bouwe van der Molen
Zigmunds Lapsa

Blijf in contact

Website: <https://waag.org/en/>
Instagram: @waagnl
Twitter: @waag
LinkedIn: Waag Futurelab
Mastodon: waag@waag.social
Schrijf je in voor de nieuwsbrief:
<https://waag.org/en/newsletters/>

Bijlage

Instructable 1: Monopoly, maar dan anders

Introductie

Monopoly is een van de best verkochte bordspellen ter wereld. Door een potje te spelen leer je veel over de manier waarop onze wereld op dit moment is ingericht. Er kan helaas maar één winnaar zijn - ben jij degene die straks alles bezit?

Maar wacht even... Wie heeft eigenlijk de regels bedacht? Heeft iedereen wel evenveel kans om te winnen?

‘Monopoly, maar dan anders’ is ontstaan in samenwerking tussen cultureel platform FLOOR van de Hogeschool van Amsterdam en Waag Futurelab. Meer weten over de oorsprong van Monopoly? Bekijk [The forgotten history of Monopoly](#) op YouTube.

Vorbereiding

We gebruiken de regels van het traditionele Monopolyspel als uitgangspunt.

Afwijkende regels worden hieronder uitgelegd:

Je kunt ‘Monopoly, maar dan anders’ met 4 of 5 mensen spelen. Bij 5 personen speelt er één iemand uitsluitend als bankier. Bij 4 of minder spelers kan iemand zowel meespelen als de rol van bankier op zich nemen.

Wat heb je nodig?

- ☐ Een origineel Monopolyspel (Nederlands)
- ☐ Kanskaarten, maar dan anders (zie onder)
- ☐ Timer

How to play

Vandaag spelen we het spelletje nét even anders. Om de 10 minuten verandert er iets in de regels van het spel: door middel van de *Kanskaarten*, maar dan anders voeg je steeds een regel toe of haal je juist iets weg. Maken deze interventies het spel er juist eerlijker op of niet? Soms heb je het in eigen hand, maar niet altijd.

De bankier houdt de tijd in de gaten door middel van een timer en brengt de *Kanskaarten*, maar dan anders in het spel. Geef de spelers genoeg tijd om te discussiëren wanneer de interventie daar om vraagt. De bankier mag ook bepalen om de interventies vaker in te zetten, om zo het spel dynamischer te maken.

1. Verdeel de startprofielen (zie de kaart Startprofielen). Je kunt lootjes maken en je medespelers er een laten trekken. Iedereen verzamelt vervolgens de bijbehorende materialen.
2. Leg de *Kanskaarten*, maar dan anders klaar.
3. Zet je pion op een van jouw eigen straten.
4. De Badeend mag beginnen met gooien. Bij de eerste worp start de bankier de timer.
5. Nu is het aan jou: speel jij het spelletje mee of maak je liever je eigen spelregels? Gebruik de *Kanskaarten*, maar dan anders om het spel naar jouw (idealistische, kapitalistische?) hand te zetten.
6. Het spel eindigt na 60 minuten. Bepaal samen wie er heeft gewonnen.

Let the games begin!

Startprofielen

Profiel 1 — Pechvogel

Pion: Badeend
Geld: 100 (geen briefjes van 100 en 500)
Street: Dorpsstraat, Ons Dorp en Steenstraat, Arnhem
House: 2 (plaats ze op een van je eigen straten)
Hotel: 0

Profiel 2 — Jan Modaal

Pion: Pinguïn
Geld: 1500 (standaard hoeveelheid)
Straat : A-Kerkhof, Groningen and Zeilweg, Haarlem
Huis: 3
Hotel: 0

Profiel 3 – Oud Geld

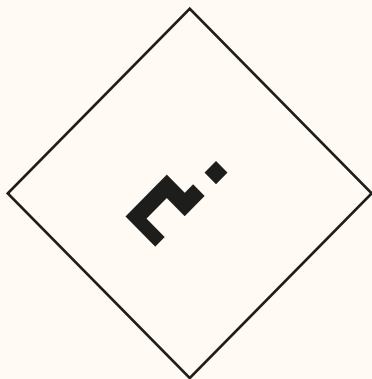
Pion: Hoed
Geld: 1500 (standaardhoeveelheid)
Straat : Biltstraat, Utrecht and Leidsestraat, Amsterdam
Huis: 2 (plaats ze in Utrecht)
Hotel: 1 (plaats ze in Amsterdam)

Profiel 4 – Nieuw Geld

Pion: T-Rex
Geld: 2900
Straat: Coolsingel, Rotterdam and Spui, DH
Huis: 4 (plaats ze op een van je eigen straten)
Hotel: 0

Kanskaarten, maar dan anders

Knip de kaartjes uit en schud de stapel. De bankier brengt om de 10 minuten een van de kaarten in het spel. Leg het groene kaartje bovenop zodat deze als eerste aan de beurt komt. De rest mag op willekeurige volgorde in het spel worden gebracht.

Het groene kaartje: Het stikstofprobleem blijkt *fake news*: er mag meteen gebouwd worden! Je hoeft dus niet te wachten tot het moment dat je een complete stad bezit en je mag gelijk een huis bouwen als je de straat bezit.

Compensatie Toeslagenschandaal:
de Badeend wordt gecompenseerd met
500 euro.

Stoelendans in het kabinet! Er waait een nieuwe politieke wind. Er wordt per direct een nieuw belastingtarief ingevoerd van 50 procent. Beslis samen of dit percentage geldt voor cash (geld) of stenen (huizen) en draag af aan de bank.

Er wordt een subsidie van 1000 euro verdeeld. Wie krijgt welk deel, of krijgt één iemand alles? Stem samen de oplossing af.

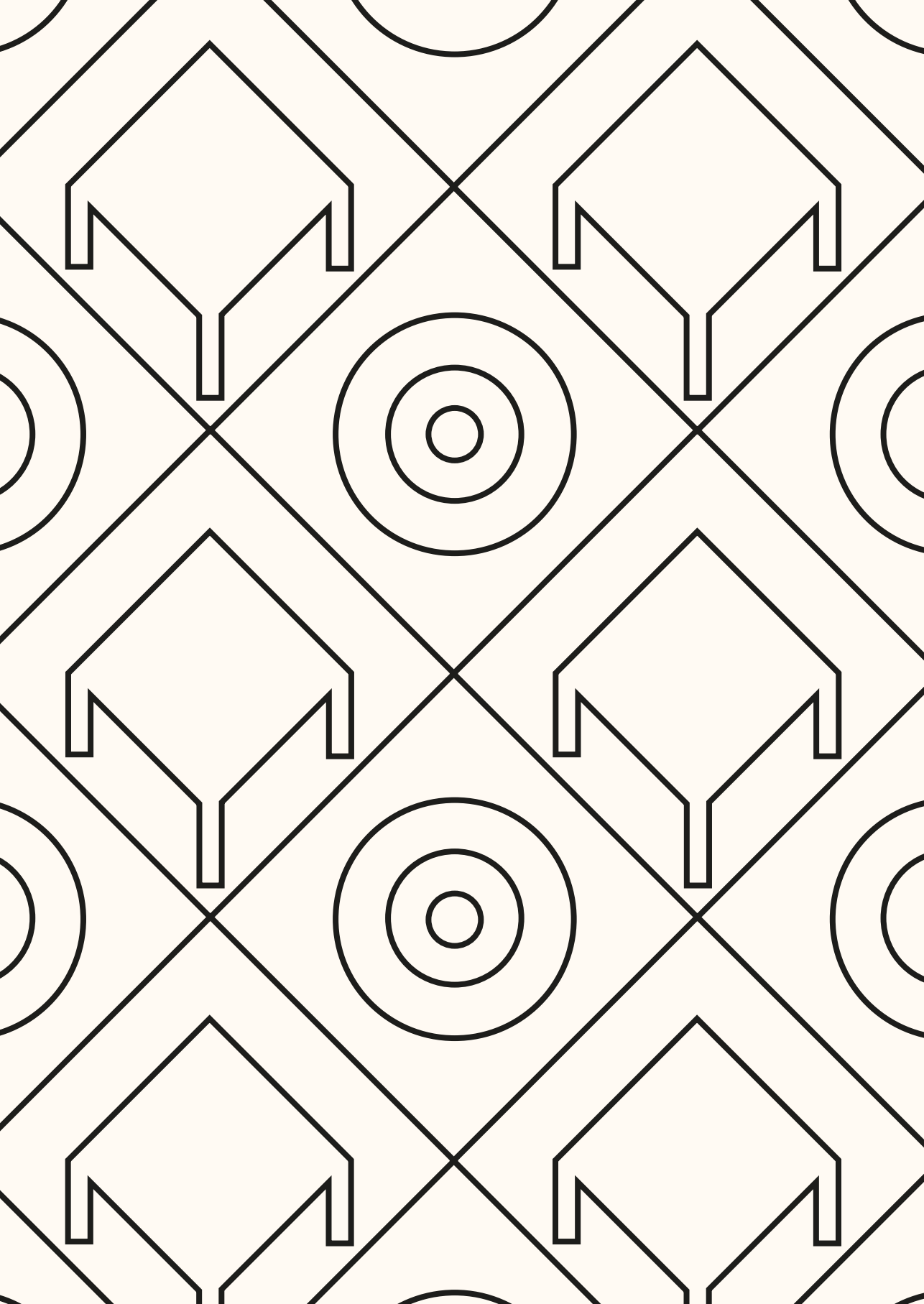
Bedenk een eigen spelregel. Enige voorwaarde: de meerderheid moet voor zijn.

Het Rijk legt een extra eenmalige belasting op van 2000 euro (totaal bedrag). Hoe verdeel je de lasten? Maak samen de beslissing.

Nederland ondervindt hevige gevolgen van de klimaatverandering. Jullie moeten kiezen:

1. Den Haag is opgeslokt door de zee
2. Aardbevingen hebben de stad Groningen verwoest

Gevolg: er kan niet (meer) gebouwd worden en al gebouwde huizen/hotels gaan verloren en verdwijnen uit het spel.

Instructable 2: De Stoelendans, maar dan anders

Ken je de stoelendans nog van vroeger? Als kind leer je al snel dat er tijdens de stoelendans niet genoeg plek is voor iedereen. Dat zorgt voor competitiedrang, stress en een gevoel van overwinning als je een plekje bemachtigt. Maar wat als je de regels van het spel omdraait? In deze instructable vind je de stappen om zelf een stoelendans te organiseren, maar dan net even anders. Het belangrijkste is dat deze stoelendans altijd een stoel **te veel** bevat. De vraag is vervolgens: hoe gaan we daar mee om?

Met kunstenaar Arne Hendriks onderzoeken we onze reacties op gecreëerde schaarste en de *drive* om te willen winnen ten koste van anderen. Deel je uitkomsten met Waag Futurelab.

Waarom?

Met deze stoelendans heb je een manier te pakken om onze drang naar meer, of onze angst om geen plek te hebben, te bespreken aan de hand van een paar simpele handelingen. Door deze oefening te doen, kom je eerder achter jouw eigen aannames dan wanneer je alleen erover praat.

Het belangrijkste aan deze stoelendans is het gesprek dat je erna kunt voeren. Neem de ruimte, en ontdek waar je met je mede-dansers de vergelijkingen ziet met het echte leven.

Wat heb je nodig?

- ☐ Een groep mensen die bereid is om te dansen
- ☐ Het aantal stoelen voor de hoeveelheid mensen die je verwacht, plus in elk geval één stoel extra
- ☐ Een manier om muziek af te spelen

Stap 1: Vind de stoelen

Hoeveel stoelen kun je bij elkaar krijgen? Kijk goed om je heen, je bent vast niet meer dan vijftig meter verwijderd van een aardig aantal stoelen, stronken, krukjes of kantinebanken.

Stap 2: Cirkeltje rond

Zet de stoelen in een cirkel of ovaal (met de zitting naar buiten), zo kun je na de dans de stoelen naar binnen keren en met elkaar in gesprek gaan. Zorg dat je voor elke danser een stoel hebt, en één extra. Kunnen we omgaan met overvloed, in plaats van de schaarste die ons altijd voorgespiegeld wordt?

Stap 3: Muziek

Waar wil je op dansen? Ritme, tempo en inhoud zijn belangrijk om over na te denken. Wil je een rustig rondje dansen, of juist los gaan, en is er een nummer dat voor jou de stoelendans beschrijft?

Muziek-inspiratie nodig? Bekijk de Spotifylijst 'Stoelendans' van Waag Futurelab.

Stap 4: Dansen

Zorg dat je een groep bij elkaar hebt die bereid is om mee te dansen. Vertel nog niet te veel over het idee, maar laat ze eerst de stoelendans ervaren. Geef de richting aan waarin jullie om de stoelen heen gaan dansen en start de muziek. Stop naar eigen inzicht het nummer, en laat de dansers zitten. Wat gebeurt er? Is er een drang om een stoel te vinden? Wordt er geduwd of getrokken? Of gaan mensen rustig zitten?

Eén nummer is meestal genoeg. Stop de muziek een aantal keer, ook als het raar aanvoelt. Haal geen stoelen weg. Misschien gaan deelnemers zelf de regels aanpassen, dat is ook goed.

Stap 5: Praten

Draai de stoelen naar binnen en start het gesprek. Wat heb je ervaren? Dit kan de eerste vraag zijn aan je mede-dansers. Tijdens de stoelendans zijn er vast situaties ontstaan, grappige momenten, ontregeling, frustratie of blijdschap. Iedereen gaat net anders om met de stoelendans met één stoel te veel.

Wat hebben jullie ervaren? Was het ontspannend of was het

stressvol? Vanuit je observaties bij de dans kun je vragen stellen aan specifieke mede-dansers.

Waarom was iemand nog steeds zo competitief?

Of wat dacht iemand die vrolijk door aan het dansen was?

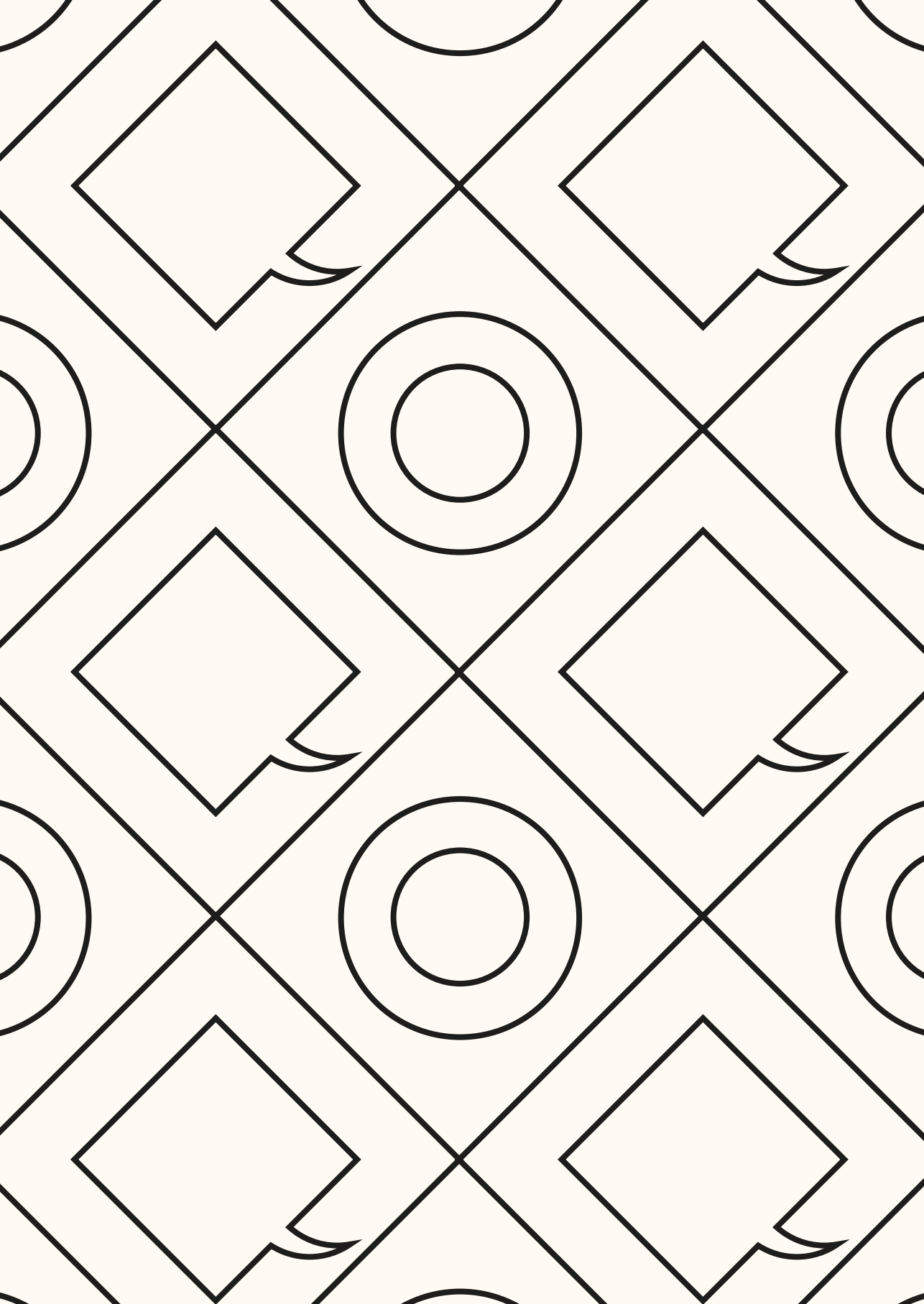
Vraag door, en kijk waar de parallellen liggen met de echte wereld. Gaat de stoelendans over het verkrijgen van een plek op de huizenmarkt of in de economie, over competitiedrang, over plek op het pluche? Er zijn geen foute antwoorden. Door je eigen emotie uit de stoelendans te relateren aan de thema's die normaliter ongrijpbaar zijn, kom je misschien tot nieuwe inzichten.

Neem de tijd om echt te bespreken met het publiek hoe je de stoelendans als serieuze simulatie van onze eigen ingebakken reacties kunt zien.

Stap 6: Waar sta je voor?

Wat zou het publiek willen veranderen? Wat nemen ze mee?

Misschien heeft de stoelendans ze wel meer inzicht gegeven in hun dagelijks leven. Schrijf de belangrijkste quotes en lessen van de dans op, en stuur ze naar thieu@waag.org. Dan worden ze toegevoegd aan het groeiende archief van inzichten over de stoelendans, en omgaan met minder.

Instructable 3:

Better Future Now-diner

Wat is nu een beter moment om met elkaar over de toekomst te praten dan tijdens een lekker avondmaal? Tijdens het Better Future Now-diner ga je in gesprek over wat jij morgen kunt doen om je eigen toekomst en die van de stad mooier te maken. Verwacht een avond vol (nieuwe) ontmoetingen en gesprekken uit het hart, onder het genot van heerlijk eten.

Voorbereiden

Om een Better Future Now-diner te organiseren heb je een paar dingen nodig:

- ☐ Een groep mensen met diverse achtergronden (in werk, sekse, interesses, culturele achtergrond etc.). Het leukst is als de mensen elkaar nog niet zo goed kennen, zo ontstaan er onverwachte gesprekken. Maar je kunt de avond natuurlijk ook organiseren met vrienden of collega's.
- ☐ Better Future Now-placemats en kaartjes met vragen die je elkaar kunt stellen tijdens het diner.
- ☐ Lekker eten en drinken.

Verloop

Als je een leuke groep mensen bij elkaar hebt en het eten is geregeld, kan er eigenlijk niet veel meer misgaan! Zorg ervoor dat er niet te veel mensen aan een tafel zitten. Ongeveer vijf deelnemers per tafel werkt het best. Er zijn drie soorten vragenkaartjes. Begin met een paar 'opwarmers', daarna kun je de verschillende kaartjes door elkaar heen gebruiken. Je kunt eventueel één persoon aanwijzen die de vragenkaartjes pakt en ervoor zorgt dat iedereen de ruimte krijgt om verhalen te delen.

De drie soorten kaartjes:

1. Opwarmers, vragen om mee te beginnen:

‘Waarover zou je graag meer willen leren?’

‘Wie zou je graag nog willen ontmoeten en waarom?’

2. ‘Wat als ik’-vragen gaan over wat je kunt doen om je eigen toekomst mooier te maken:

‘Wat of wie kan jou helpen om je droom te bereiken?’

‘Wat zou je je jongere zelf (12 jaar, op weg naar de middelbare school) willen zeggen?’

3. ‘Wat als wij’-vragen gaan over wat je kunt doen om de toekomst van je stad of Nederland te veranderen:

‘Wat is er nodig zodat iedereen gelijke kansen heeft?’

‘Hoe zie je Nederland over twintig jaar?’

Opmerking: de bovenstaande vragen zijn voorbeelden. Voel je vrij om extra of alternatieve vragen toe te voegen aan de vragenkaartjes.

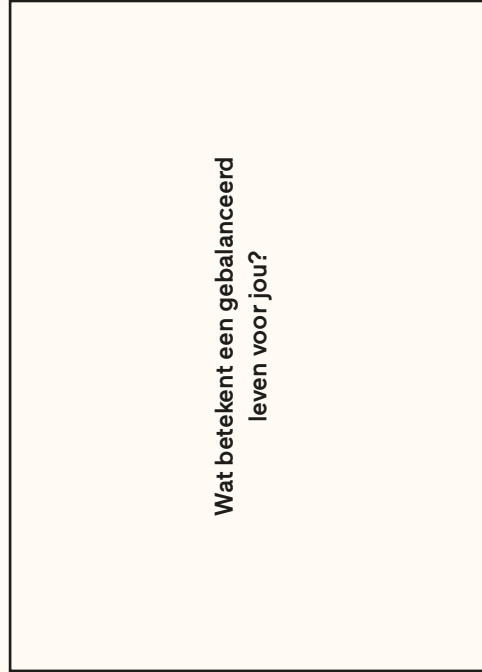
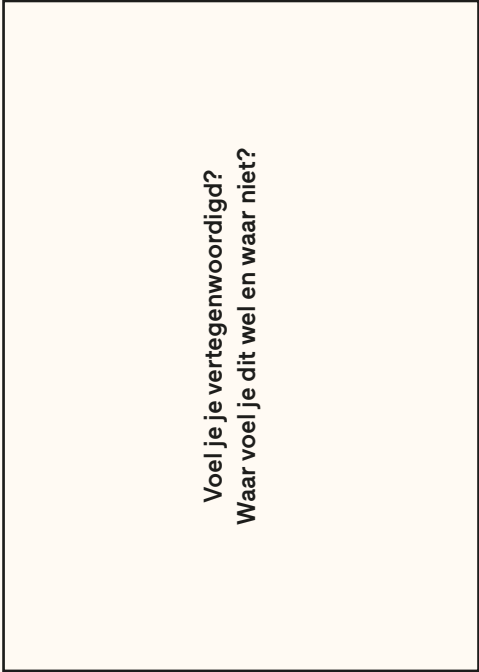
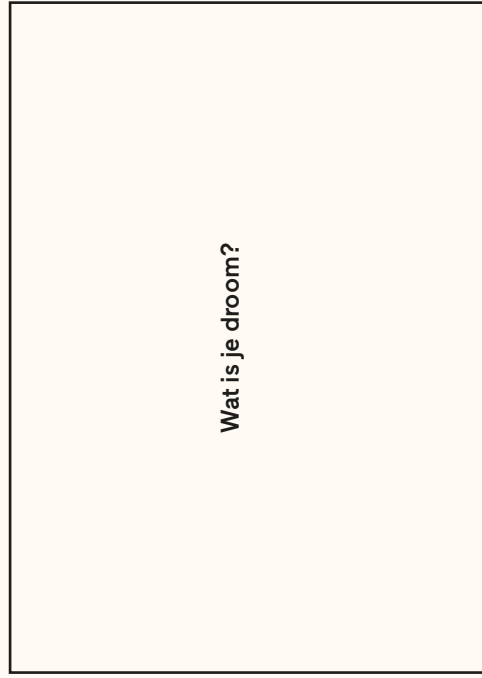
Aan het einde van de avond kun je reflecteren op de gesprekken door de achterkant van de placemat te beschrijven. Daarop staat de vraag: ‘Welke speltip geef je je omgeving mee om meer invloed te hebben op je toekomst?’

Wat is het leukste dat je deze week meemaakte?

Welke films of muziek maken veel indruk op jou? Waarom?

Wie/wat is voor jou belangrijk? Waarom?

Is de lokale economie waar jij woont
anders dan op andere plekken in
de stad of in het land? Waarom?

Wat is er nodig zodat iedereen
gelijke kansen heeft?

Wat zou je veranderen als
je minister-president was?
Kies één ding.

Welke speltip geef je je omgeving mee om meer invloed te hebben op je toekomst?